

ה'מרחבים המוגנים' של המרד הגדול | סודות 'מערת הגליל', בהן הסתתרו

יהודי הגליל מהרומאים בתקופת חורבן הבית, נחשפים מחדש

חורבן
בקצה
המערה

מאות מערכות מסתור תת־קרקעיות

התגלו לאורך השנים בארץ, בעיקר

בארץ יהודה, חבל בנימין ודרום השומרון

ומסתבר שעשרות מהן קיימות גם בגליל

• יצאנו יחד עם 'חוקר המערות', פרופ' ינון

שבטיאל, למסע בזמן אל תקופת ערב

החורבן - בעקבות המורדים במערות

המסתור ובמקלטי המצוקים • למדנו על

שיטות הפעולה המקוריות שמשחזרות

את נתיב האספקה מ'ארץ יהודה' למרומי

הגליל ו'אסטרטגיות המלחמה' המפתיעות

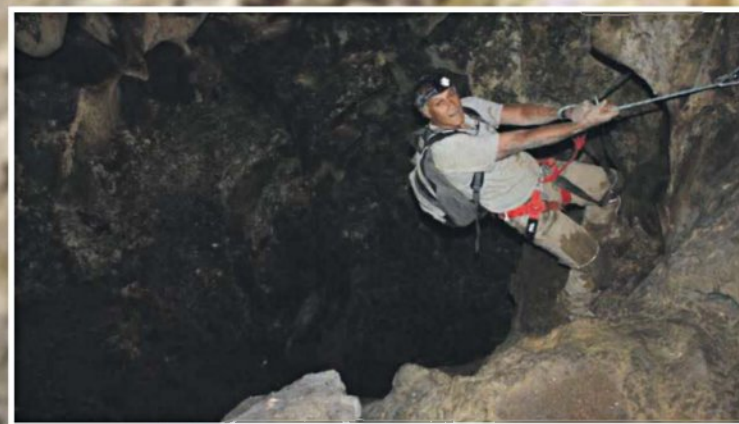
שמלמדות כיצד התכוננו יהודי הגליל

למאבק הארוך בשלטון הרומי

'יוק'־חוקק', הנזכרת ברשימת ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל. לפני כעשור, הוא מצביע על בור מים סמוך שעומקו כ־8 מ', וקוטרו 1.5 מטרים, "במהלך החפירה הארכיאולוגית הראשונה שבוצעה באתר בשנת תשע"א על ידי פרופ' מגנס וד"ר דוד עמית התברר, שבור המים נמצא בסמוך לשטח החפירה שבו התגלו שרידיו של מבנה ציבורי. שנה לאחר מכן בתשע"ב, נחשף במקום בית כנסת יהודי שתוארך בשלב זה למאה החמישית לספירה, בהזדמנות זו נוקו מעפר כל מחילות המסתור שהתגלו בתוך הבור העתיק. "ואז", הוא ממשיך, "הסתבר שהמחילה הציפון-מערבית שאורכה 8 מטרים - מובילה היישר אל מתחת לרצפת בית הכנסת. בסופה מצוי פיר ולו מדרגות המעלות או מורידות ממרכז אולם בית הכנסת, ממש מתחת לרצפת הפסיפס. כאן למעשה נבנתה 'מערכת מסתור' גרנדיוזית

אשר מרגלית צילומים: אשר מרגלית

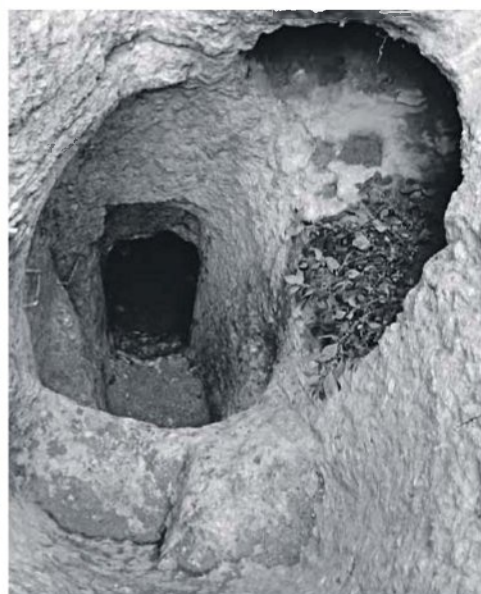
לב חורבותיו של "חוקק" בארץ הגליל, הנוף הגלילי עוצר נשימה. האוויר הצח, מעיד על הגובה הרב עליו יושב היישוב היהודי הקדום. אבל הנוף העיקרי השובה כאן את הלב הוא הנוף הארכיטקטוני. על פני שטח של כ־30 דונם מתגלים שרידיו של בית כנסת יהודי עתיק ומבצבצת רצפת פסיפס ובה סצנות ייחודיות שבהן דמותו של שמשון האוחז בכתפיו את שערי עזה ולמרגלותיו שני שועלים שלהם קשורים שני לפידים בוערים, מקוואות טהרה, פריטים אדריכליים, קברים ומתקנים חקלאיים רבים. "כאן, על פני שתי כיפות סמוכות זו לזו", מצביע פרופ' ינון שבטיאל, "נמצאת חורבת

להקשות על האויב הרומאי. מערות מסתור בגליל. בתמונה הקטנה: פרופ' שבטיאל בעבודתו

מחקר פורץ דרך.
מימין לשמאל: האבן החצובה שכיסתה בור מים ב'חוקוק' - מאחוריה מסתתרת 'מערכת מסתור' קדומה מתקופת החורבן; כניסה למערת מילוט בגליל; מבט כללי על הגבעה שבו שכנה חוקוק העתיקה

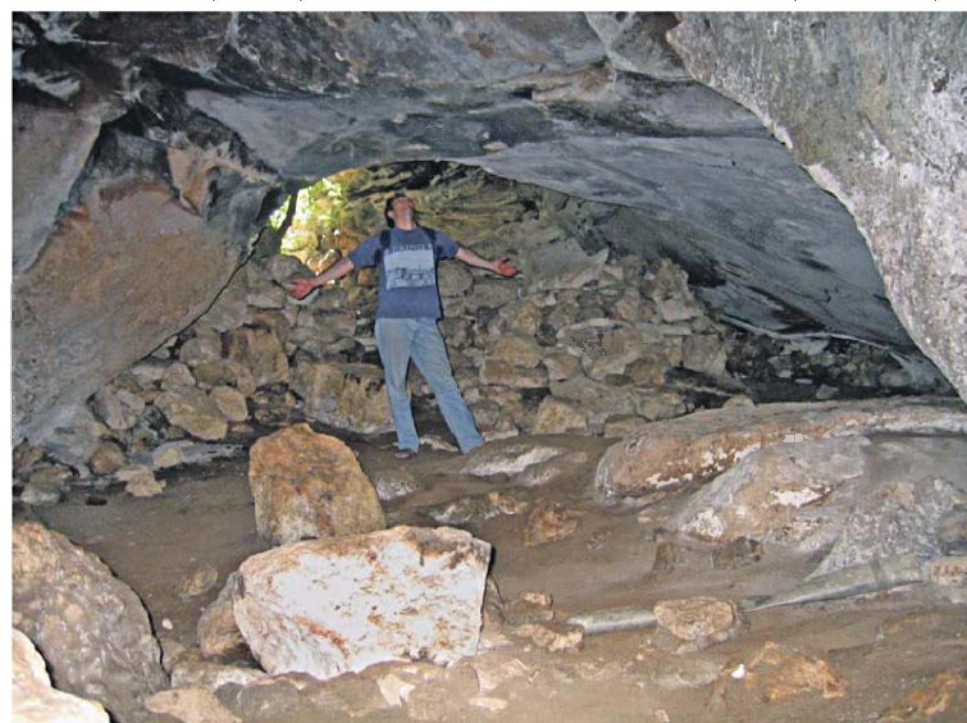
לגליל על מנת לדכא את המרידות של היהודים נגד הרומאים.

ההתרגשות שפוקדת את שבטיאל כשהוא ניצב בפתחה של מערכת מסתור גלילית מרהיבה שנחצבה בתקופת המרד ברומאים, מהווה חלק בלתי נפרד משגרת יומו של המומחה הבכיר לחקר מערות שלא נח לרגע. "יום בו גיליתי מערה", הוא מתאר במרץ, "הוא היום המאושר בחיי. אני חש כאילו שבתי במסע הזמן אלפי שנים לאחור. ההיסטוריה כולה קמה מחדש לתחייה, והמערה הקדומה ששרדה שנים כה רבות ומתגלה לעיניך במלוא הדרה, משיבה אותך בסערה אל תקופת ימי בית המקדש השני. "הגילויים הארכיאולוגיים האחרונים ב'חוקוק' לדוגמה", הוא משבר את האוזן, "מספקים הצצה אל רגעים דרמטיים בתור לדות העם היהודי: הכנתם של מקלטים תת־קרקעיים לקראת פרוץ המרד היהודי כנגד הרומאים." כפי שפתחנו, הגילויים המרהיבים לימדו בפרוטרוט כיצד התכוננו בקפידה יהודי הגליל למאבק הארוך בשלטון הרומי. "הן בתקופת החורבן והן במרד בר כוכבא", מתאר שבטיאל, "הסבו תושבי היישוב חוקוק את בורות המים שנחצבו עוד בתקופת בית המקדש השני למערות מסתור. בנוסף, במצוקתם, הם נאלצו לבטל

ומפוארת שנחצבה בתקופת המרד הגדול ברומאים והשתמרה בצורה מופלאה עד עצם היום הזה. מאז סוף שנות ה-40 למנינם (בין ת"ש לתש"י), פרצה לתודעתם של חוקרים, ארכיאולוגים והיסטוריונים תפקידן החשוב של מערות כאזורים מוגנים ומגנים שבתוכן התגלו ממצאים בני אלפי שנים כמו מגילות קומראן מחד או איגרות בר־כוכבא מאידך. במרוצת השנים התגלו ברחבי ארץ יהודה, השומרון, חבל בנימין ובגליל מאות מערות טבעיות ששימשו למסתור ולמפלט ליהודים בתקופות מצוקה שונות, ובעיקר בתקופת השלטון הרומי בארץ ישראל. מאות מערות טבעיות כאלו התגלו גם בראשי צוקים תלולים, בין קפלי קרקע בשטחים קשים להגעה ובמעמקי תת־הקרקע.

בחזרה ל'חוקוק'

"בתקופת חורבן בית שני", פותח פרופ' שבטיאל, חוקר מערות ותיק ומי שידיו רב לו בגילויין ובמחקר של עשרות מערות נטיפים ומערות חצובות במדבר יהודה ומאז שנת תש"ס גם באזור הצפון, "הסתתרו יהודי הגליל במחילות ובמערות מסתור הפזורות עד היום לאורכה ולרוחבה של ארץ הגליל, כאשר חילות הרומאים צרים עליהם להורגם. במהלך השנים האחרונות", הוא מספר, "חשפנו עשרות מערות מסתור בתת־הקרקע ומאות מקלטי מצוקים בראשי צוקים תלולים. מאות החללים התת־קרקעיים שהתגלו, כך למדנו, הוכשרו על ידי יהודי הגליל כמקומות מסתור ומקלט, כהכנה לקראת הגעתו של הצבא הרומי

מוטיבציה גבוהה.
מערת מסתור מתקופת בר כוכבא

"חשפנו עשרות מערות מסתור בתת־הקרקע ומאות מקלטי מצוקים בראשי צוקים תלולים. מאות החללים התת־קרקעיים שהתגלו, כך למדנו, הוכשרו על ידי יהודי הגליל כמקומות מסתור ומקלט, כהכנה להגעתו של הצבא הרומי לגליל על מנת לדכא את מרד היהודים"

← ריש לקיש, רבי הונא, רבי פנחס ורבי חזקיהו שהיו תלמידיו של רבי ירמיהו מטבריה. וגם האמורא רבי יוחנן שכונה 'חיקוקיא' ומכאן שהיה מ'חוקק'". מערכת המסמך המשותף כללת שנחפרת בימים אלו לדברי שבטיאל ע"י הארכיאולוגים, היא אחד מהאתרים ההיסטוריים המרהיבים בגליל שיספק עבור הציבור הרחב הצצה היסטורית מרתקת לימי מצוקה קשים שעברו על יהודי ארץ ישראל לאורך כל התקופה הרומית הקדומה ובעיקר בתקופת החורבן.

זחילה לאור הפנס

"האוכלוסייה היהודית בגליל", הוא מבקש לדייק, "הכשירה מספר סוגים של חללים תת-קרקעיים לשימושם בעתות מצוקה: האחד קיבל במחקר את המונח 'מקלטי מצוקים' והאחר 'מע-רכות מסתור'". במהלכו של מחקר השדה הרחב, שנעשה על ידי שבטיאל, המתואר ומתועד באופן מלא בספרו 'מקלטי מצוקים' (הוצאת פועלים), וכן בספרו החדש, 'אטלס מערות: הגליל המזרחי' (הוצאת מאגנס), הסתבר שהשיטה הראשונה מעידה על הכשרתן של מערות טבעיות שנפערו בראשי צוקים תלולים, שלרובן הגדול התאפשרה ההגעה רק באמצעות שימוש בחבלים, או בגלי-שה, או בטיפוס אלפני (טיפוס הררי).

"בתוך המקלטים", הוא מוסיף, "התגלו ממצאים רבים ששפכו אור על השימוש הנרחב בהם בתקופה הרומית הקדומה. השיטה השנייה בה נקטו יהודי הגליל, במקומות בהם לא היו צוקים תלולים, הייתה חציבה של מערכות מסתור לתת-הקרקע. גם כאן הובאו בספריי עדויות וממצאים המוכיחים שברבים משרידיו של היישוב היהודי בגליל, שאותו מתאר בהרחבה הסופר יוסף בן מתתיהו, התגלו מערכות מסתור מסוגים שונים. בעקבות מחקרן של מערכות המס-תור האלה התברר שהן דומות למערכות המסתור שהתגלו בשפלת יהודה וזהו אכן נתון היסטורי מדהים הראוי לציון".

כאמור, עד שהגיע שבטיאל, התמקדו החוק-רים בעיקר במערכות מסתור מתקופת המרד הג-דול ברומאים בשפלת יהודה. "קרוב ל-500 כאלו

ואולמות, ששימשו כמערות מפלט, שאליהן ברחו יהודים בתקופה הרומית הקדומה. מערות אלה נמצאות במצוקים התלולים של מדרונות הנחלים הגדולים היורדים מרמת מדבר יהודה לעבר מצוק ההעתקים שמול ים המלח, והן הוגדרו כמערות מפלט".

שבטיאל, במחקר-שטח פורץ דרך, מיהר לעזוב את מדבר יהודה, ויצא למסע שטח אל 'ארץ הגליל המסתורית' שעדיין נמצא בעיצומו, במהלכו גילה 70 מערכות מסתור גליליות. "זה היה טיפוס קשה ומפרך על דרדרות אבנים, בין מדרונות טרשיים וצמחיית קיץ קוצנית ועבותה", הוא משחזר את תחילת המסע. "עבודת עיגונם של חבלים לסלע, וגלישה מגבהים של יותר ממאה מטרים, במגמה להגיע למערות שזוהו כחצובות, מהווים אתגר פיזי גדול. כך גם הזחילה המתמשכת במחילות המסתור החצובות אל מתחת לפני האדמה, שהתגלו תחת שרידיהם של יישובים יהודיים עתיקים. זחילה שבה כל הגוף מתאמץ לדחור שכבה עבה של שפכי עפר מעורבים בפסולת בעלי חיים רבת שנים, טבולה בחשיכה אין-סופית ורק אלומת אורו של הפנס מאירה את נתיב הזחילה המפותל. עבודת השטח הזו וממצאיה שנמזגו לתוך עבודת השטח הזו, הבסיס למחקר הגדול שביצעתי על מערות הגליל בזמן החורבן. אבל הראשונים שעמדו על התופעה של הכשרת מערות בראשי צוקים תל-לים בגליל, היו אנשי חוליית הסקר בראשותם של יגאל טפר ויובל שחר", שבטיאל מבקש להעניק לידידיו הוותיקים - החוקרים שהגיעו ראשונים אל הגליל - זכות ראשונים.

בין 'מערות מפלט' ל'מקלטי מצוקים'

"את רוב המידע ההיסטורי שאבתי מספריו של יוסף בן מתתיהו, המתאר בפרוטרוט את ימי החורבן", הוא מספר. וכך עם יד אחת האוחזת בספרי דברי הימים, צועד שבטיאל באתרים קד-מים שכבר זוהו ע"י חוקרים קדומים כ'היסטוריים' ופזורים לאורך ולרוחב ארץ הגליל ומזהה את מערכות המסתור שמתחת לאדמה.

ברוב המקרים עד

כה", הוא מציין, "התגלו מערכות אלה מתחת לשרידים של יישובים שנועדו כיהודיים בתקופת הבית השני ולאחריו ומיעוטן התגלו מחוץ ליישובים. כל קווי המתאר של החללים התת-קרקעיים, מיקומם והממצאים שהתגלו בתו-כן - הן המערות הטבעיות והן המערכות החצובות, העידו על שיטת מסתור והגנה שיהודים השתמשו בה בעיקר בתקופת הבית

השני, לפניו ואף לאחריו. למעשה", שבטיאל מדייק, "מתחילת מחקרן של המערות התלולות במדבר יהודה בשנות החמישים של המאה הקודמת לא נרשמה התייחסות למערות עצמן כמצריכות מונח מיוחד, והשימוש במילה 'מקלט' בא לבטא שם עצם מופשט ולא תיאור מקום. ראשוני החוקרים קראו להן 'מערות' ללא כל שם לוואי. פרופ' יוסף פטריך, חוקר ותיק, שחקר בש-נות המ' את המערות התלולות בארץ בנימין, כינה את המערות בשם 'מערות מסתור', שם שהושאל מתחום מערכות המסתור התת-קרקעיות שהחלו להתגלות בשפלת יהודה בראשית שנות ה-20".

לא כל המנהרות שוות. מערות מסתור נוספות מתקופת בר כוכבא

גם בגליל לא נטבע מונח אחיד: החוקרים שסקרו באופן חלקי בראשית שנות המ' את מע-רות 'הר נתאי' ומערות סלע עכברה שבגליל, כינו אותן גם כן בשם 'מערות מסתור'.

רק מאוחר יותר, בספר שיצא על מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא הוצבו אמות מידה ברורות, שהבדילו בין מערות שנחצבו לתוך תת-הקרקע לבין מערות טבעיות שנפערו בראשי צוקים תלולים. כך זכו המערות הטבעיות התלולות, שבתוכן הסתתרו מורדים מתקופת מרד החורבן ובעיקר מתקופת מרד בר כוכבא, להיקרא 'מערות מפלט'.

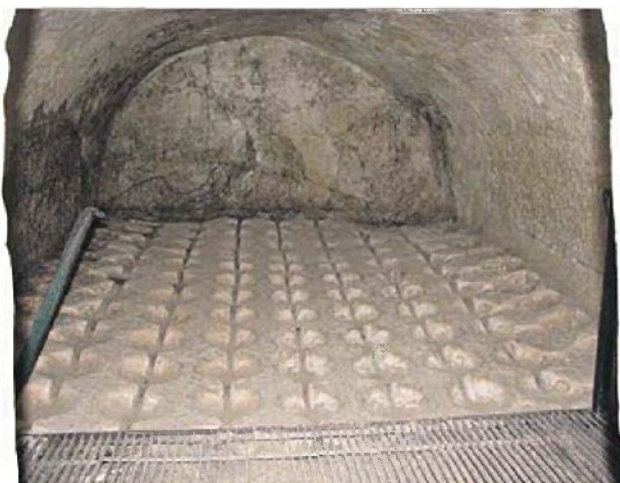
"ניתן לסווג את החללים התת-קרקעיים לשלושה סוגים עיקריים", ממשיך שבטיאל, "מערכות מסתור, מקלטי מצוקים ומערות מפלט. 'מערכות מסתור'", הוא פותח, "הן מערות חצו-רות המצויות מתחת לאתרים שהיו מיושבים על ידי יהודים בתקופות ההלניסטית והרומית. הללו כוללות, במקרים רבים, מערכות סבוכות של חללים. שיטה זו של מסתור והתגוננות שתכליתה הישרדות, נעשתה בעזרת חציבה של מחילות המחייבות תנועה בזחילה, לעיתים רבות תוך כדי תפניות חדות בזוויות של תשעים מעלות ומסרתן להקשות על אויב חמוש ומצויד היטב לזחול בהן עם ציודו. כמעט כולן מצויות בתוך יישובים יהודיים קדומים או בקרבה רבה להם.

"ועכשיו" הוא לוקח לרגע אוויר, "בוא ונדבר על 'מקלטי מצוקים': מדובר למעשה במערות טבעיות שנוצרו בתהליכים קרסטיים, שבמקרים רבים הוכשרו בתוכן מתקנים חצובים, כמו בורות מים, מקוואות, לולאות לקשירת חבלים, דרגשים, ארובות מעבר בין מפלס למפלס ועוד. מקלטי מצוקים חיפשתי ומצאתי בעיקר בצוקים שבגליל, בהר ארבל, בהר נתאי, במצוקי נחל עמוד, בסלע עכברה, בהר אביתר ובעוד אתרים בגליל המערבי. ההגעה לרבים מהמקלטים הללו מחייבת שימוש בחבל, או בטיפוס קשה ומסוכן על פני הסלעים המשוננים. יוסף בן מתתיהו בספרו תולדות מלחמת היהודים ברומאים ציין מספר פעמים בחיבוריו את השימוש שנעשה במערות כאלו בגליל, בזמן המרד היהודי הראשון (במיוחד ציין שכל מקלטי המצוקים הללו נמצאו בקרבה רבה ליישובים יהודיים), וככל הנראה שימשו את התושבים שגרו סמוך להם בתקופות של מצוקה וסכנה".

תעלומת 'נחל בצת'

ויש כמובן את 'מערות המפלט': "מערות המ-פלט", הוא מרחיב, "הן למעשה מערות קרסטיות טבעיות הממוקמות בעיקר על מדרונות תלולים, או חבורות בין קפלי קרקע במקומות קשים להגעה. מצאתי אותן לאורך שנות החיפושים שלי, בייחוד במדבר יהודה, השומרון ובחבל בנימין ופחות בגליל. בתוך המערות התפתחו חללים קרסטיים שבחלקם מחוברים במחילות או בסדקים שניתן לנוע בהם בקושי רב. נראה שיהודים מאזורים מרוחקים למדי נמלטו למערות אלה, ללא כל הכשרה בתוכן. במערות המפלט התגלו ממצאים ארכיאולוגיים רבים שהעידו על כך שרבות מהן היו בשימוש בתקופת מרד החורבן ובייחוד בעת מרד ברכוכבא".

מתכננים לטייל בנחל שרך ונחל בצת כשישור-כו בעזרת ד' אדי המלחמה? 'נחל בצת', שבטיאל מדלג אל הגליל המערבי, "הוא המיוחד שבנחלי האיתן בגליל. הוא כבר הספיק להתייבש והפך עם השנים לנחל אכזב; דגיו נעלמו, פרחיו קמלו ועצי דולב עתיקים בני מאות שנים שניטעו בצידו מתו, אבל לאחרונה הייתה לו עדנה כשהוחלט להקים אותו לתחייה - כשהנחל חובר לעירי שכלל שנה

עדיית היסטוריות ברורות. מימין: מערות נחל בצת. משמאל: חדר תת-קרקעי לאחסון נזל (אולי שמן או יין) בכדים

לפריטים הללו. לדעתנו, האנשים שהשאירו את הכלים שם, היו מאחד הכפרים היהודיים הקרובים, קרוב לוודאי מחורבת 'ספסף' (ספסופה) או ממירון, המצויים בטווח של 1.5 ק"מ בלבד מהמערות.

"המערות הטבעיות האלה, כך הסתבר, שונות ממערכות המסתור וממקלטי המצוקים, כי הן מותאמות להישרדות בלבד. ייתכן שהשימוש המוגבל במערות אלו, הוא תוצאה מכך שבחלק זה של הארץ לא הייתה פעילות עוינת נרחבת נגד האוכלוסייה היהודית. הדבר שונה במקומות אחרים בגליל, שם התגלו מאות מערות ששימשו כמקומות מקלט ומסתור. אפשרות אחרת היא שהמערות הזמינות באזור זה לא יכלו לספק הגנה ראויה לאלו שביקשו להתחבא, בגלל התנאים הקשים מדי למבקשי המפלט. אפשרות שלישית היא שהיו מערות נוספות ששימשו כמפלט, אבל טרם נמצאו ראיות לכך עקב ההיקף המוגבל של הסקר. ייתכן שחקירות וחפירות נוספות יראו שימוש אינטנסיבי יותר במערות באזור."

אפשר לשבת עם פרופ' שבטיאל עוד שעות רבות ולהפליג במנהרת הזמן לקרבות המרד הגדול, המאבק והמצור של 60,000 רומאים מול קומץ יהודים חדורי אמונה. המרד שהתקיים בחורבן בית המקדש השני התנהל כאמור בכל הארץ וגם בצפונה; בגליל העליון נגד חילותיו של המצביא הרומי אספסיאנוס. שבטיאל לא עוצר אפילו לרגע. סיפוריו ממעבד 'אדמת הגליל' קולחים ומרתקים והמסע בימים האפלים ביותר בהיסטוריה היהודית מעולם לא היה עצוב יותר. אבל אני מעיף מבט לכיוון מחוגי השעון שכבר מסמנים את סיומו של הריאיון המרתק.

"צריך להסכים", הוא מבקש לחתום, "גם עם אלה שסבורים שמקלטי המצוקים עליהם דיברנו כה רבות, החלו עוד הרבה קודם - בתקופת מלכות יוון, והם פשוט המתו ל'שעת הכושר' לפני מרד החורבן. לגבי מערכות המסתור האחרות אותן חיפשנו, כל ניסיון לתארכן על סמך החרסים שנימצאו בתוכן, נדון לתוצאות בלתי מדויקות מאחר שלתוך מערכות המסתור גלשו במרוצת השנים חרסים רבים פרי ייצור של זמנים שונים, ויצרו יחד בליל של חרסים המאפיינים תקופות שונות. על סמך מקרים שבהם ניתן היה לבודד חרסים אינדקטיביים, ועל סמך ממצאים אחרים שהובאו לעיל ובחינה של ההקפדה או אי ההקפדה בצורת החציבה, הסתבר שיותר ממחציתן של מערכות המסתור נחצבו לקראת מרד החורבן, חלקן לפני מרד בריכוכבא (גם אם לא השתתף הגליל במרד זה), וחלקן אף לאחריו. יש גם לציין שהקביעה הרווחת שכל מערכות המסתור שהתגלו בארץ יהודה שייכות לתקופת מרד בריכוכבא, אינה נכונה, וכי מספרן של אלו שנחשפו - שנחצבו ערב 'חורבן בית שני' הולך וגדל."

מקומות בטוחים שבהם הייתה יכולה האוכלוסייה להסתתר בעת מצוקה. מסתבר שניתן להשוות את ההתרחשויות בגליל לאלו של ארץ יהודה, בתקופות המרידות ברומאים וביניהן: בארץ יהודה הוכשרו מחבואים, נחצבו מערכות מסתור, ויש להניח שאספקה הובאה למערות המפלט. גם בגליל הוכשרו מקלטים במצוקים כדי שישמשו למגורים, זמניים מן הסתם, וציוד ואמצעי מחיה הובאו אליהם."

בד בבד נחצבו רוב מערכות המסתור שכולן, פרט לאלו שביישוב מרות (היישוב היהודי הקדום מימי ינאי המלך), התגלו עד כה ביישובים שבך רבתם לא התפתחו מצוקים תלולים. קשיי הגישה אל מקלטי המצוקים בגליל והמאמץ שנדרש להכשרתם מעידים ככל הנראה על המצוקה הגדולה שהביאה לפעילות מסוכנת כזו של האוכלוסייה היהודית בגליל. כך גם חציבתן של מערכות המסתור שבשילטו מתקנים תת-קרקעיים חשוכים, כמו מקוואות טהרה, מאגרי מים, מתקני אחסון ואגירה ואפילו קברים. פעולות אלה מעידות שחציבות אלה נעשו בשל דאגה לביטחון האישי שעלה בחשיבותו על נושאים אחרים. "באשר לזמן הכשרתם של החללים התת-קרקעיים בגליל, על שני סוגיהם", מדגיש שבטיאל, "דומה שאין ביכולתנו לקבוע במדויק את תקופת הכשרתם של מקלטי המצוקים ואת זמן חציבתן של מערכות המסתור."

"עשרות מערכות מסתור חדשות גילינו בגליל מאז תשע"ו ואז גילינו נתון נוסף כמעט 'אסטרטגי', הוא מחיך. "המערות הללו המרוכזות על 'צירי התנועה' של הצבא הרומי בפרט - כל אלה מלמדים לפחות על ההכנות האסטרטגיות שפיתחה האוכלוסייה היהודית להגנה על עצמה בתקופת המרד. וכל אלו נעשו לעיתים תוך זמן קצר כשיכוח האש הרומאי כבר התקרב לגליל. כך לדוגמה: עשרות המערות שנסקרו באזור של 'עמק מירון', ניכר בהן שאינן מתאימות למגורים במשך זמן רב, והדברים אמורים גם במערות נוספות באזור שבהן גילינו שרידי כלים מן התקופה הרומית. הגישה אליהן קשה ביותר ומתאפשרת רק בסיועם של חבלים. אין בתוכן כל סימנים של חציבה שמשמעותה הכשרת תנאים ואפילו בסיסיים לשהות ממושכת - אפילו לא בהיקף קטן, כגון השקעה בחציבת גומחות לנרות שמן. נוסף לכך, קרקעית המערות בוצית, הן לחות מבפנים, וכל המחילות מלאות במפולות סלעים עליהם שכבת בוץ והן מועדות להחלקה."

סיכומו של מצור

"לא לחינם כלי החרס הובאו לתוך החללים הפנימיים, ולא נקלעו לשם במקרה. ההסבר המותאם ביותר לכך הוא שהם הובאו לשם רק בעתות מצוקה. היישובים היהודיים הסמוכים, כמו גם היישובים אחרים בגליל, הם ככל הנראה המקור

מזרים מים למעיינות ולבריכות שיבשו. אבל הנחל הזה", הוא ממשיך, "הפך לאטרקציה לא רק בשל השמורה והחורשות המופלאות מסביבו - אלא גם בשל מאות מערות עתיקות הפרוסות על פני המדרון הצפוני שלו. מדובר במערות מדהימות המזמינות כל חוקר וארכיאולוג ללמוד על פלאיהן, אלא שאלו טרם נחקרו מאחר שהגישה אליהן כרוכה בסיכון רב עקב המסלע המתפורר. הצלחנו לסקור", הוא מודה, "רק חלק קטן מהמערות וגילינו בהן מאפיינים מוכרים של מקלטי מצוקים: ניכרים בהן סימני חציבה להרחבת מעברים צרים, באחד החדרים מצאנו גם שרידי טיח, ונמצאו מעט חרסים מהתקופות ההלניסטית, הרומית הקדומה והביזנטית."

"גם בנחל כזיב הסמוך לבצת סקרנו למעלה ממאה מערות ובשמונים מהן התגלו המאפיינים שהתגלו במקלטי המצוקים בגליל המזרחי. נוסף על כך נסקרו בהר זיו, המתנוסס מתוך נחל כזיב, כמה מקלטי מצוקים שהתגלו בהם חרסים מהתקופות הרומית הקדומה והמאוחרת. באחת מהמערות", הוא שולף תמונה של מערה בפתחה חקוקה דמותו של 'חייל רומאי' חמור סבר, "גילינו עדות נוספת לשלל העדויות ההיסטוריות התומכות בדעה שחלק מהמערות לא נבנו על ידי יהודי הגליל, אלא נעשה בהן שימוש עוד בתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה. מחד גיסא יש בנתונים אלה כדי להציג את האפשרות שבגליל המערבי חייטה אוכלוסייה יהודית מסוימת שנוקדה למקלטי המצוקים בעתות מצוקה, אך מאידך גיסא אין בנתונים אלה כדי לפזר את הערפל סביב היעדרם, עד כה, של ממצאים ארכיאולוגיים משמעותיים שיעידו על גודלה ותפוסתה של אוכלוסייה יהודית בגליל המערבי."

"לגבי מערכות המסתור", הוא מבקש לשוב לרגע אל החללים התת-קרקעיים שנחצבו בתוך היישובים היהודיים ברחבי הגליל - גם שם גיליתי מסקנות מעניינות הגורסות שחלק לא מבוטל של חללים תת-קרקעיים אלה לא נחצבו מראש כ'מערכות מסתור' מפני הרומאים, אלא לשימור שים אחרים, כגון אחסון, אגירה, מקוואות טהרה, בורות מים ומערות קבורה. חללים אלה נחצבו גם בתקופות שקדמו למרידות ברומאים. מחקרן של מערכות המסתור מאפשר להניח שהפיתוח של החללים למערכות מסתור נעשתה עקב התארגנות ממוסדת של היישוב היהודי בגליל לקראת מרד החורבן, וייתכן שהתופעה התרחבה גם כהכנות למרד בריכוכבא שהתרחש מאוחר יותר ואף לאחריו, בשעה שפליטים מיהודה הגיעו לגליל והגבירו בקרב אחיהם את הביטחון שבשיטה. וכיוון שהתברר שמערכות המסתור הצילו חיים ביהודה במהלך מרד בריכוכבא, התפשטה השיטה בקרב תושבי הגליל, וחללים תת-קרקעיים שהוכשרו לצרכים שונים, עברו הסבה למערכות מסתור. לא בכדי כללו מערכות המסתור הגליליות את כל הרכיבים האופייניים למערכות המסתור בארץ יהודה."

נתיב האספקה מ'יהודה' לגליל

שתי שיטות ההגנה שבגליל, מקלטי המצוקים ומערכות המסתור, מעידות על המוטיבציה הגבוהה של אוכלוסיית הגליל היהודית גם במקומות שבהם לא היה רוב לתושבים היהודים, להכשיר לעצמם מקלטים במצוקים ולחצוב מערכות מסתור. "מדובר לדעתי בפעילות מאורגנת ורבת היקף של הכשרת החללים התת-קרקעיים כמקור מות שאליהם יימלטו בעת צרה. ההתארגנות של היישוב היהודי בגליל לפעילות זו חייבה התגייסות רחבה שמטרתה הייתה הכשרה קולקטיבית של